

Over een bokkesprong van de *r*, een mannelijke eend en een zweertje op het ooglid

Zusammenfassung

In den südöstlichen niederländischen Dialekten wird die historische Folge Kurzvokal + *r* + *n* entweder als *Vr* oder als *Vn* realisiert. Der Umfang des *Vn*-Gebiets wechselt von Fall zu Fall; es umfaßt maximal das Südbrabantische und das Südlimburgische, minimal einen Teil des Südlimburgischen. Ein großes südöstliches Areal, in das der ganze brabantische und limburgische Dialektraum hineinpassen, hat als Bezeichnung für den Enterich Wortformen, die mit der Formel *wVn(d)e{r/l}(ik)* wiedergegeben werden können. Für sie sind verschiedene Etymologien vorgeschlagen worden, von denen eine Ableitung (mit Weiterbildungen) vom Verb *winnen* ‘begatten’ die wahrscheinlichste ist. Für die limburgischen und vermutlich auch für die südbrabantischen Formen ist aufgrund des Vokalismus diese Lösung jedoch ausgeschlossen. Hier ist von einer Vorstufe **wern(d)er(ik)* auszugehen, was sich mit der von Stevens 1986 vorgeschlagenen Etymologie *wer* ‘Mann’ + *eend* ‘Ente’ (+ Suffixe) deckt. Auffälligerweise sind in einem Teil von Südlimburg und Südostbrabant diese Wortformen mit Bezeichnungen für eine Geschwulst am Augenlid, das Gerstenkorn, identisch. Da diese einen anderen Ursprung haben (vgl. ahd. *wërna*), ist die formale Identität die Folge einer Homonymenkollision, im Gegensatz zu einer Parallele in französischen Mundarten, wo (*compère*-) *loriot* sowohl in der Bedeutung ‘Goldamsel’ als in Anwendung auf das Gerstenkorn auf lat. *aureolus* zurückgeht und deshalb (historische) Polysemie vorliegt.

1. De bokkesprong

De Nederlandse woorden *doren*, *horen* en *koren* hebben twee vormen. In Van Dale worden de eerste twee daarvan onder de spellingen *doorn* en *hoorn* – ik noem die gemakshalve eenlettergrepig – behandeld en wordt onder de spellingen *doren* en *horen* naar *doorn* en *hoorn* verwezen. Bij *koren* was het tot de laatste druk omgekeerd; bovendien stond in de tiende (1976) en elfde

druk (1984) achter het lemma *koorn* de mededeling: “het is geen erkende vorm. In de twaalfde (1992) is die vorm als verouderd gekarakteriseerd en in de dertiende (1999) is hij geheel verdwenen. De meervoudsvorming van deze drie substantieven is vrij ingewikkeld. Bij *doorn* en *hoorn* geeft Van Dale twee mogelijkheden, op *-en* en op *-s*, bij *doren* en *horen* slechts één, die op *-s*. Maar daarmee is zeker niet alles gezegd, want in een spreekwoord als *geen rozen zonder doornen* lijkt mij alleen maar het *-en*-meervoud van de eenlettergrepige vorm en in een zegswijze als *de koe bij de horens pakken* alleen maar het *-s*-meervoud van de tweelettergrepige vorm mogelijk. Bij *koren* in de betekenis ‘graankorrel’ kent het woordenboek slechts het *-s*-meervoud; als collectieve benaming heeft *koren* geen meervoud. Onze drie woorden zijn in het Engels en Duits eenlettergrepig: *thorn* en *Dorn*, *horn* en *Horn*, *corn* en *Korn*. Dat geldt eveneens voor hun historische vormen, die ook duidelijk kort vocalisme vertonen.

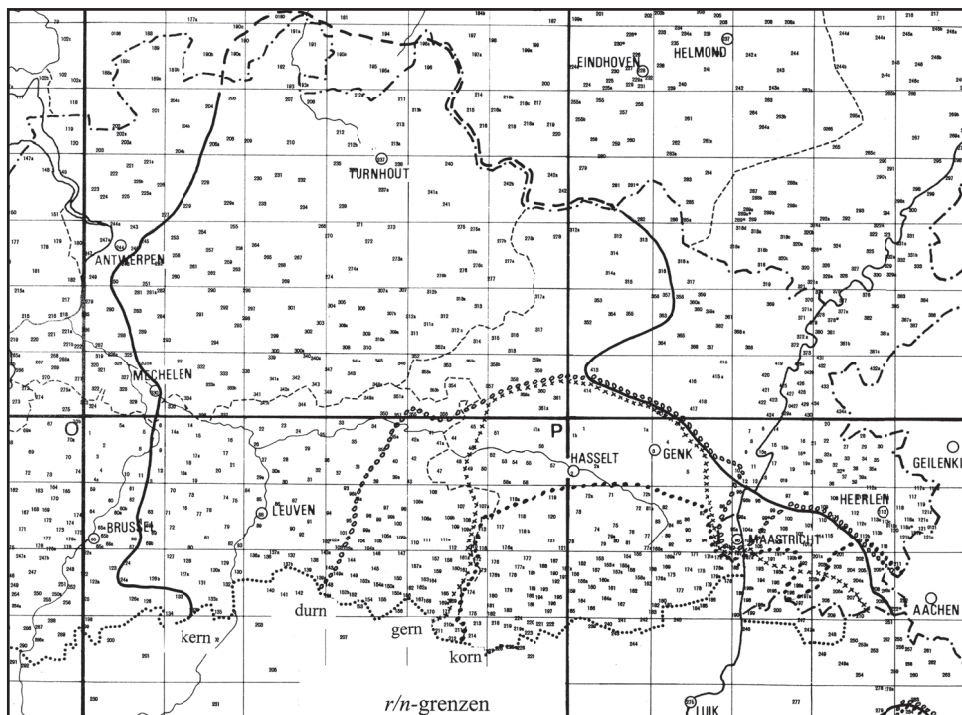
Wat is er met deze drie woorden aan de hand? Kennelijk heeft de finale medeklinkercombinatie *-rn*, een cluster van twee sonoranten, articulatorische moeilijkheden opgeleverd, zodat er zich een parasitaire doffe klinker tussen ontwikkelde, dus tweelettergrepigheid ontstond en deze woorden een fonologische opbouw gingen vertonen die aan die van *keuken*, *leugen* of *molen* herinnert, vandaar dat ze ook een *-s*-meervoud kregen.

Vergelijken we daarmee nu eens woorden als *kern* en *gern* ‘gaarne’. Daar treffen we dezelfde finale medeklinkercombinatie in aan, maar hier is er geen spoor van een ontwikkeling van een tweelettergrepige variant. Dat dit bij *doren*, *horen* en *koren* wel het geval is, maakt duidelijk dat dit niet alleen aan de cluster *-rn* kan liggen: ook de voorafgaande klinker moet daar een rol bij gespeeld hebben. Dat bij *gern* een oude verdeling van de *r* en de *n* over twee lettergrepen (mnl. *gerne*) als rem gefungeerd zou hebben, lijkt weinig waarschijnlijk, aangezien *kern* evenals *doren*, *horen* en *koren* ook vroeger eenlettergrepig was.

Van dit verschil tref ik nu in mijn moedertaal, het dialect van Genk Q 3, een mooie parallel aan, die zich echter anders manifesteert. *Doren*, *horen* en *koren* luiden in mijn dialect [du.ərə], [hu.ərə] en [ku.ərə]. Er heeft zich dus zoals in de Nederlandse tweelettergrepige vormen tussen de *r* en de *n* een parasitaire sjwa ontwikkeld. Achteraf is de finale *-n* afgevallen, behalve in verbindingen als [hət ku.ərən ɛs rɛip] ‘het koren is rijp’. In woorden als *kern* en *gern* is de ontwikkeling anders geweest. Hier vormde, zoals in het Nederlands, de cluster *rn* een vastere eenheid, maar achteraf is wel de *r* gesyncopeerd, zodat die woorden in mijn dialect [kɛ:n] en [ɣɛ:n] luiden. Deze positie, volgend op een palatale klinker en tegelijk voorafgaand aan een *n*, is de enige waarin in mijn dialect *r*-syncope optreedt. Dat is in vergelijking met de onmiddellijk

ten zuiden aangrenzende dialecten, waar de *r* voor iedere dentaal uitvalt en het daarbij geen rol speelt welke klinker eraan voorafgaat, een uiterst strenge voorwaarde. Ze was bij mijn weten tot nog toe niet beschreven. Wel hebben De Schutter en Taeldeman gezien dat de wegval van een *r* voor *n* (evenals overigens voor *l*) in het geheel van de ontwikkeling voor dentalen op zichzelf dient te worden bekeken. Zij hebben dan ook in hun studie van 1994 juist van de woorden *kern* en *doornen* kaarten opgenomen en besproken.

De Genkse regel van de *r*-syncope heeft interessante consequenties voor de morfologie. Mijn dialect kent in de meervouds- en diminutievorming van substantieven het verschijnsel umlaut. Het is bovendien een ontrondend dialect. Welnu, volkomen in overeenstemming met de geformuleerde regel luidt het meervoud van [du.ərə] er niet *[di.ərə], maar [di.ən], van [hu.ərə] niet *[hi.ərə], maar [hi.ən], en de verkleinvormen van onze drie substantieven zijn [di.ənkə], [hi.ənkə] en [ki.ənkə]. En theoretiserend fonoloog kan daar interessante beschouwingen aan vastknopen, maar daar is het mij hier niet om te doen, wel om de verspreiding van de *r*-syncope voor *n* en een paar daarmee verbonden problemen op het lexicale vlak.

Kaart 1: *Kern*: RND, zin 36. *Gaarne*: RND, zinnen 31 en 66. *Doornen*: RND, zin 78. *Koren*: voor Belgisch Limburg eigen mondeling ingezamelde gegevens uit de jaren 1950, voor de aangrenzende gebieden ZND, lijst 1 en lijst 4, vraag 40.

Blijkens de kaart van De Schutter en Taeldeman (zie kaart 1) heeft in *kern* verreweg het grootste deel van het Belgische Brabants samen met de zuidwestelijke helft van het Limburgs het type *kVn*, tussen Antwerpen en Mechelen gesuffigeerd *kVning*. Dit gebied met uitgevallen *r* maar bewaarde *n* wordt grotendeels omringd door vormen met bewaarde *r* maar verdwenen *n*. Helaas wordt het in het noorden begrensd door een ander woord, het heteroniem *pit*. De stippellijn die daar op onze kaart verschijnt, is dus geen klankgrens, maar een woordgrens. In andere grenszones komen ook wel heteroniemen voor, zoals *steen* en *boontje*, maar zij verhinderen, tenminste wanneer we het niet al te nauw nemen, het trekken van een klankgrens niet. Er is een opvallende afwijking op kleine schaal in het uiterste zuidoosten van het *kVn*-gebied: Eupen Q 284 heeft volgens Welter 1929: 24 [kɛ:rə] en het nabije Membach Q 282 volgens Welter 1933: 57 [keərə].

Vergelijken we daarmee de ontwikkeling van de cluster *-rn(-)* in *gern*. We hebben nu een veel kleiner *gVn*-gebied, waarvan de westgrens ongeveer samenvalt met de Getelijn. Ten noorden van de Demer buigt ze af naar het oosten, draait dan om Genk heen naar het zuiden en loopt vlak onder Maastricht door naar een punt ten westen van Vaals. Voor het Belgische Land van Overmaas vullen de gegevens van de RND en Welter 1929: 24 en 1933: 5 elkaar aan; de *r*-vorm, die in ieder geval in Eupen vast is, lijkt hier op de *n*-vorm veld te winnen, maar in de Voerdorpen en Aubel Q 249 is de *-n* vast (*g(j)an* of – in Moelingen Q 199 – *gjen*). Bij dit woord verstoort geen heteronymie de afbakening van het *gVn*-gebied.

De Schutter en Taeldeman hebben ook de wegval van *r* voor *n* in *doornen* gekarteerd. Ook hier kunnen we in Limburg van een palataal vocalisme uitgaan, want dit meervoud wordt, zoals hierboven al geconstateerd, met umlaut (en zonder uitgang) gevormd. De grens van het type *dVn* valt er in de Belgische provincie grotendeels samen met die van *gVn* voor *gern*, in Nederlands Limburg is het gebied van *dVn* iets groter dan dat van *gVn*. Langs de westkant, in het oosten van Vlaams-Brabant, is het merkkelijk groter: het omvat er het hele Brabantse *mich*-kwartier. Er zijn hier in het westen complicaties, die met de morfologie van dit meervoud samenhangen, waarvoor ik naar mijn bespreking van 1987 verwijs. Het meervoud heeft hier een uitgang *-ə*, het vocalisme is er palataal, maar of het om een umlaut of een jongere ontwikkeling gaat is onduidelijk. Dat impliceert wel dat we het type *döörne(n)* in het Zuidoostbrabants niet als een ondubbelzinnig voorbeeld van een ontwikkeling van de cluster *rn* na palataal vocalisme kunnen beschouwen. Tenslotte moeten we weer eens constateren dat Eupen in het zuidoosten met zijn enkelvoudsvorm [doərə] een speciale positie inneemt (Welter 1929: 24).

Bespreken we tenslotte een geval met volstrekt zeker velaar vocalisme: *koren*. Het gebied met het type *kVn* is hier duidelijk het kleinst: het is Zuidlimburgs, en wel met een nog beperkter verspreiding dan die van *gVn* voor *gern*. De grens is in het westen de Getelijn, maar ze buigt al snel onder Hasselt en Genk door naar het oosten en draait dan onder Maastricht met een paar kronkels door tot in de buurt van Vaals. Weer eens is op de speciale positie van Eupen te wijzen, dat [koəɾə(n)] heeft.¹

Samenvattend kunnen we zeggen dat in de postvocalische cluster *rn* de *r*-uitval de ruimste verspreiding heeft na palatale vocaal en dat die ruimere verspreiding dan in het westen, in het Brabants, is aan te treffen. Daarbij zijn echter bij de afzonderlijke woorden met dat vocalisme grote verschillen te constateren. In Belgisch Limburg vertonen hun grenzen een neiging tot samenvallend. Bij velaar vocalisme heeft de *Vn*-combinatie een geringere verspreiding, maar er is een gemeenschappelijke Haspengouwse kern zowel bij velaar als bij palatale vocalisme. In het zuiden van Nederlands Limburg leveren de grenzen bij de afzonderlijke woorden een vibreerzone op, waarbij Maastricht als voorbode van de overname van het type *Vr* blijkt te fungeren. Daarentegen lijkt Eupen in het Belgische Land van Overmaas een eigen ontwikkeling te hebben meegemaakt, waardoor het zich met zijn *Vr* van de landelijke omgeving, die meestal *Vn* heeft, onderscheidt.

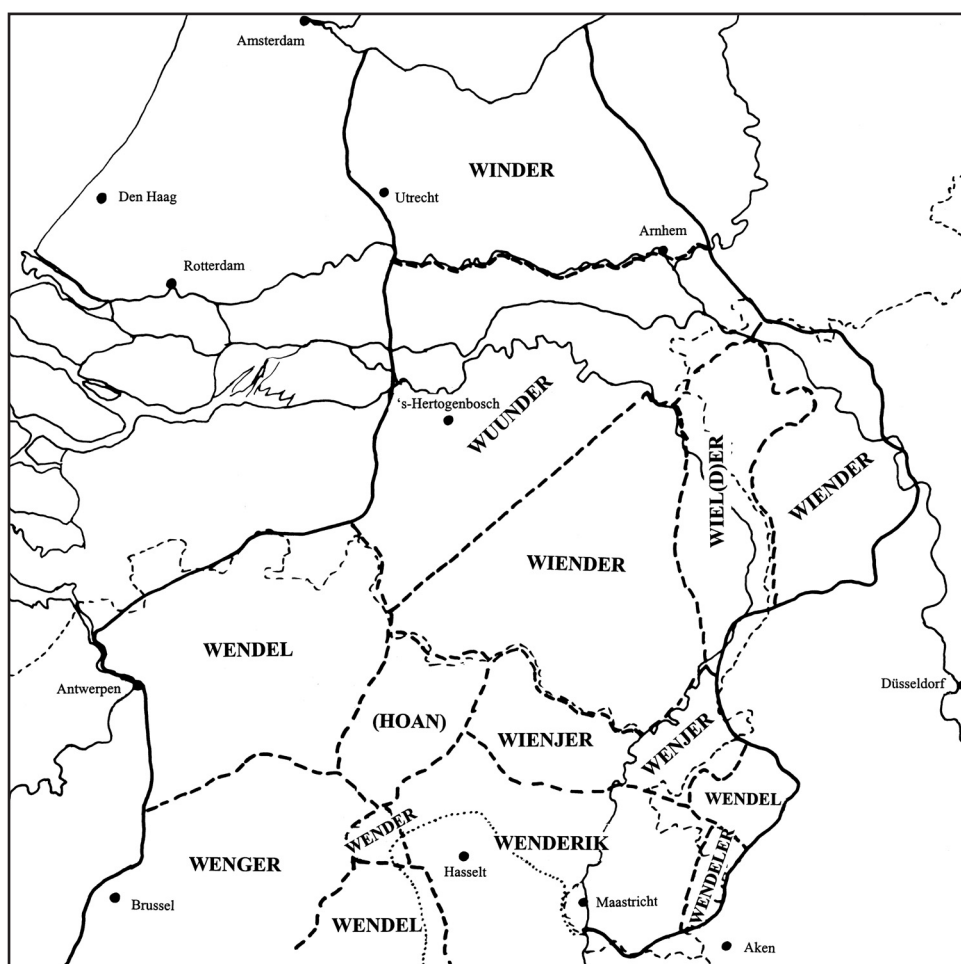
2. De woerd

Wat heeft de mannelijke eend met dat alles te maken? In 1935 publiceerde Kloeke een artikel waarbij hij een kaart met de Nederlandse benamingen van de woerd liet afdrukken, getekend door zijn leerlinge J. Chr. Kroes.² Een van de heteroniemen op die kaart, dat in het tweede stuk van zijn fonologische opbouw nogal wat verschillen vertoont, heeft in het eerste stuk een combinatie *wVn*. We vinden het in het zuidoosten van het taalgebied, maar het reikt in het noorden wel tot aan de Zuiderzee. De kaart van Kroes vertoont wat ons woord betreft een aantal kleine lacunes, die ik met behulp van de latere kaart van Heeroma 1957 (kaart 8), die van Van Veen 1964:90 en mijn eigen FSA-kaart (te verschijnen in de derde aflevering) heb kunnen opvullen. Dat geldt in de eerste plaats voor de buitengrenzen van het gebied, dat nu op onze kaart 2 volledig is afgegrensd, ook wat zijn uitlopers in Duitsland betreft. Het geldt in de tweede plaats voor sommige binnengrenzen, in die stukken

¹ Welter 1929:125 spreekt van een “Sonderstellung in ...*koəɾə(n)* ‘Korn’ gegenüber sonstigem ... *koən*.”

² De kaart tegenover p. 245 in Kloeke 1935. De door Kloeke op p. 264-265 in uitzicht gestelde studie van Kroes is bij mijn weten nooit verschenen.

die op de kleurvlakkenkaart van Kroes wit waren gebleven. Een storende factor op haar kaart was dat het oosten van de provincie Antwerpen en het noordwesten van Belgisch Limburg niet met gegevens van het type *wVn* gevuld konden worden, omdat er het weinig specifieke woord *haan* voor in de plaats is gekomen. Ik ben erin geslaagd dat *haan*-gat wat te verkleinen, maar kon het niet wegcijferen. Voor de rest heb ik op kaart 2 de grenzen van de deelgebiedjes van het *wVn*-complex en ook de spelling van de woordvormen daarin van haar overgenomen, maar ze in Belgisch Limburg aan de hand van eigen gegevens wat bijgewerkt. Er is één speciaal geval: Kroes heeft het zuidoosten van Belgisch Limburg op haar kaart wit gelaten, hoewel zij blijkens daar aangebrachte tekenjes over voldoende materiaal beschikte om het in te kleuren. Kennelijk heeft ze geen raad geweten met de woordvormen

Kaart 2: De kaart van Kroes 1935; ZND, lijst 1, lijst 3, vraag 3 en lijst 14, vraag 18; voor Belgisch Limburg ook eigen mondeling ingezamelde gegevens uit de jaren 1950.

uit dat gebied. Hier is het voorlopig voldoende te constateren dat ze voor het grootste deel samenhangen met die van de noordelijk aangrenzende streek, waar ze de vorm *wenderik* heeft ingevuld, voor een kleiner deel met het aangrenzende westelijke *wendel*- (en *wender*-)gebied.³

Door de gehanteerde vlakkenkaart-techniek heeft Kroes ongetwijfeld de taalgeografische werkelijkheid een stuk vereenvoudigd. Dat geldt wellicht in nog sterkere mate voor de spelling van de woordvormen in de deelgebieden. Er is meer diversiteit in het vocalisme en ook in het intervocalische consonantisme, waarvoor Kroes altijd een combinatie van *n* + een andere consonant gebruikt, maar dat ook als *-n-* alleen en als *-ŋ-* kan zijn gerealiseerd. Toch zijn deze eenvoudige procédé's waarschijnlijk beter geschikt dan een zeer gediversifieerde puntsymbolenkaart-techniek om het probleem waar het om gaat te behandelen, vandaar dat ik ze heb overgenomen.

De *-d-* in de intervocalische cluster *-nd-* kan in principe oorspronkelijk zijn, maar ook het resultaat van een *-d-*insertie, zoals b.v. in *donder* of *kelder*. Omgekeerd is het denkbaar dat het ontbreken van de *-d-* in andere realisaties zoals in mijn Genkse [wɛ:nəɾɪk] oorspronkelijk is, maar ook dat het het resultaat van een assimilatie van de intervocalische cluster *-nd-* is, zoals in [vɛnə] 'vinden' of [zɔnər] 'zonder' in mijn dialect. In het Noordlimburgse *wenjer*, *wienjer* treffen we mouillering en in het Zuidwestbrabantse *wenger* velarisering van de consonantengroep *-nd-* aan. Overigens blijkt dat in de omgeving van Leuven in dit laatste gebied de realisatie eveneens vaak *wenjer* is. Opvallend is de vorm *wiel(d)er* in Venlo en verder noordelijk in de Nederlands-Duitse grensstreek tot en met Kleef. Hij berust op een contaminatie met de lokroep voor eenden *wiele*, *wiele*, *wiele* in deze streek (v.d. Voort 1973: 329; Schols-Linssen 1991: 540). In drie deelgebieden eindigt het woord niet op *-er*, maar op *-el* (de grenzen hiertussen zijn overigens minder scherp dan uit de kaart blijkt): in de provincie Antwerpen, in het Getelands bij Tienen en Sint-Truiden en in de Duitse Selfkant. In een klein gebiedje ten zuiden van dit laatste vinden we een verlengde vorm met nieuw *-er*-suffix *wendeler*. In het type *wendel* schuilt wel niet historisch een ander suffix dan in *wender*; eerder zullen we met een *r/l*-wisseling te maken hebben, die in tweesyllabige woorden op *ə* + likwied wel vaker voorkomt (Zuidlimburgs *hamel* voor *hamer*, ouder en ruimer verspreid *donkel* naast *donker*).

Er zijn twee verlengde vormen: het al genoemde *wendeler* en het Zuidlimburgse *wenderik*. Dit laatste lijkt op het Duitse *Enterich*, waarin de etymologische woordenboeken een historische samenstelling zien: wegens ohd.

³ Voor zes plaatsen in de *wiender*-, *wienjer*- en *wenderik*-gebieden heeft Kroes *wielder*-opgaven als minuscule eilandjes ingetekend. Ik heb ze weggelaten.

anutrehho en mnd. *antdrake* zou het samengesteld zijn uit *eend* plus *draak*, wat op zichzelf al ‘mannelijke eend’ betekent en als zodanig nog voortleeft in Nederduitse dialecten ten oosten van de Weser (DWA 7, kaart 5) en ook in het Engels (*drake*). Zopas heeft echter Maak 2001: 74 betoogd dat *Enterich* “steht mit zusätzlichem, zweitem Suffix neben *Enter* wie *Fähnrich* neben *Fähner*.”⁴ Parallele formaties als *ganzerik* en *duiverik* voor ‘mannelijke gans’ en ‘mannelijke duif’ lijken die opvatting te ondersteunen, hoewel Kluge-Seebold *Gänserich* voor een jongere formatie juist naar het model van *Enterich* houden. Op grond van het kaartbeeld mogen we in ieder geval stellen dat het Zuidlimburgse woord dat op de kaart als *wenderik* is weergegeven, door nieuwe suffigering uit *wender* is ontstaan.⁵

In verband met de etymologie van *wender* refereert het WNT 25, 1299 een hypothese van Pauwels 1958: 174, 181 en een van Heeroma 1957: 68. Pauwels had de Aarschotse vorm *wenger* voor een mogelijke afleiding van *waard* ‘woerd’ gehouden. De ontwikkeling zou dan zijn geweest: “*wardel* > (a/e-wisseling voor *r* + cons.) *werdel* > (assimilatie) **werder* > (dissimilatie) *wender* (> dial. *wenger*).” De gepostuleerde assimilatie en dissimilatie lijken daarin weinig plausibel.⁶ Minder geloof lijkt het WNT te hechten aan de mening van Heeroma. Deze “gaat uit van een basisvorm *winder*, waarbij “de kwaliteit van de vocaal kan variëren van *e* tot *ie*”, dit evenwel zonder etym. motiveering (vgl. nog a.w. 71, waar vragenderwijs een mogelijk verband met *winnen* wordt geopperd).” Heeroma’s vraag luidde: “Mag men er een nomen agentis bij het werkwoord *winnen* in zien?” De redacteur van het artikel *wender* in het WNT heeft niet gezien dat Heeroma’s veronderstelling kort daarna is uitgewerkt door Foerste 1958: 57. Die wil *winder* “mit ahd. *winnan* “liebestoll, unzüchtig sein”, österreichisch *winnig sein* “geil sein” und mnl. *winnen* “zeugen (von Menschen und Tieren)”, *winner* “genitor” verbinden. Das Benennungsmotiv wäre also wiederum die beim Stockerpel (von dem ja der domestizierte abstammt) “so sehr ausgesprochene Neigung, zur eigentlichen Fortpflanzungszeit fremde Weibchen zu vergewaltigen” ... oder sein starker Geschlechtstrieb überhaupt.” Deze etymologie is ten aanzien

⁴ Maak, die overigens afwijkend van de traditie dit *draak* met *draak* ‘mythologisch monster’ identificeert, wil “über die *-erich*-Bildungen demnächst eine eigene Arbeit vorlegen.”

⁵ Zie voor suffixvormingen van dit type verder Schultink 1962: 209-212 en Schönfeld-v.Loey 1970: 227.

⁶ Voor een assimilatie van **werdel* tot **werder* kan ik geen parallellen aanvoeren, wel voor een omgekeerde dissimilatie: *karper* werd soms tot *karpel*, *reiger* tot *reigel* (Weijnen 1991: 180). Ook van de gepostuleerde dissimilatie van **werder* tot **wender* zijn geen parallellen bekend, wel kan een volgorde *n - n* tot *r - n* gedissimileerd worden: *regenen* > *regeren*, *tekenen* > *tekeren* (id.: 181).

van de noordelijke vormen op de kaart plausibel.⁷ De gesloten vocaal van de lokroep kan daarbij sluiting van de klinker in de soortnaam bevorderd of opening daarvan tegengewerkt hebben.

Maar in de zuidelijke deelgebieden geeft Kroes het hoofdtonige vocalisme met een *e* aan, wat gezien de dubbele medeklinker die erop volgt, een korte klinker zou moeten zijn. Een controle van het zuidelijke materiaal waar zij mee heeft gewerkt, aangevuld met mijn eigen Belgisch-Limburgse gegevens, maakte duidelijk dat dit voor het Belgische Brabants in de regel wel klopt, maar dat in het *wenderik*- en in het Getelandse *wendel*-gebied het vocalisme bijna steeds lang of diftongisch is. Ook aan de oostrand van het Antwerpse *wendel*-gebied komen enkele lange noteringen voor. Wat voor een historisch vocalisme representeren deze lange en diftongische realiseringen? We kunnen daarvoor een onderscheid maken tussen het zuidelijke Belgisch-Limburgse gebied binnen de stippellijn die o.a. Hasselt en Tongeren omvat en het gebied daarbuiten. In dit laatste blijkt het vocalisme overeen te stemmen met dat van de gerekte wg. *e* in open lettergreep (FAND II-III, kaarten 21 *week* [subst.], 22 *scheel*, 23 *eten*, 24 *peer*) of voor *r* + dentaal (FAND I, kaart 59 *paard*). In het eerste vinden we echter stijgende of zwevende diftongen, die niet bij de representanten van wg. *e* in open lettergreep, maar wel voor *r* + stemhebbende dentaal (dus ook *n* en *l*) voorkomen. Enkele voorbeelden: Zonhoven Q 1 [wiænərɪk], Guigoven Q 79 [wɔ̃ndərɪk], Gutshoven P 195 [wɔ̃:dəl], Herk-de-Stad P 50 [wɔ̃ndər]. Er kan dus voor beide gebieden een protovorm **wern(d)er(ik)* gepostuleerd worden. Zo heeft het ook Stevens 1986: 676 begrepen, wiens etymologie van Tongers *wiëndërik* door de WNT-redacteur niet is opgemerkt. Ze luidt als volgt: “verholen samenstelling: weer = man (als in weerwolf) + eend + aar (mann. vogel) of drake = mannetjeseend (?!).” De sceptische toevoeging van twee vraagtekens en een uitroepteken kunnen we op het laatste deel van deze verklaring laten slaan, dat blijkbaar door de traditionele etymologie van hd. *Enterich* is beïnvloed. Ook *aar* ‘mann. vogel’ hebben we niet nodig, wel het *-er*-suffix waarmee mannelijke persoons- en ook diernamen worden gevormd. Zoals bekend is germ. **wera-* ‘man’ in het ohd., os., oe. als *wër*, in het ono. als *vërr* en in het got. als *wair* overgeleverd.⁸

Als de besproken etymologie ook in Brabants *wender* en *wendel* steekt, moet in deze vormen vocaalverkorting plaatsgevonden hebben, een verschijnsel dat voor *-er* en *-el* niet ongewoon is (Weijnen 1991: 96-97). In de variant

⁷ *Wuunder* is vrijwel zeker een vorm met ronding van *ie* uit aangrenzend *wiender*.

⁸ Als curiosum voeg ik hieraan toe, dat L.A. te Winkel 1850: 297 in nl. *waard*, *woerd* eveneens germ. **wera-* ‘man’ meende te herkennen.

van *kern* zonder *r* en met bewaarde *n*, die behalve in de gesuffigeerde vorm op *-ing* aan zijn westrand in de provincie Antwerpen geen tweede lettergreep heeft, treedt slechts systematisch verkorting op in de Antwerpse Noorderkempen. Het grootste deel van de provincie heeft een stijgende tweeklank [jɛ], [jɛ:]. Verder zuidelijk vinden we meestal een lange klinker [ɛ:], die een naslag kan vertonen: [ɛ.ə]. Korte [ɛ], [æ] gaat hier in de regel gepaard met de diminutievorm. Het zuidelijk Belgisch-Limburgse gebied dat in *wenderik* en *wendel* een stijgende diftong heeft, vertoont ook in *kern* een stijgende diftong. Als tweede element daarvan domineert nu echter een *a*-achtige vocaal: [ja], [ja:]. Het zuiden van Nederlands Limburg en Belgisch Overmaas hebben in de regel een halfopen *e* met een naslag: [ɛ.ə]. Bij *gern* vallen de grenzen van de stijgende diftong (meestal [ja], [ja:]) in het zuiden van Belgisch Limburg samen met die van zijn tegenhanger in *wenderik* en *wendel*; een gebiedje rond Tongeren heeft hem echter verkort: [ɣan]. Deze verkorting komt naast diftongen ([ɛ.ə], [iɛ], [ja]) ook voor in het zuiden van Nederlands Limburg en de Voerstreek. Alles samengenomen kunnen we stellen dat de zuidelijke vormen die op de kaart met een *e* verschijnen, in hun geheel op **wernder* kunnen teruggaan; zekerheid hebben we echter voor het Brabantse *wendel* en *wenger* niet verkregen. Toch lijkt mij deze oplossing te verkiezen boven een identificatie met *winner*, die voor de meer noordelijke vormen de voorkeur verdient.

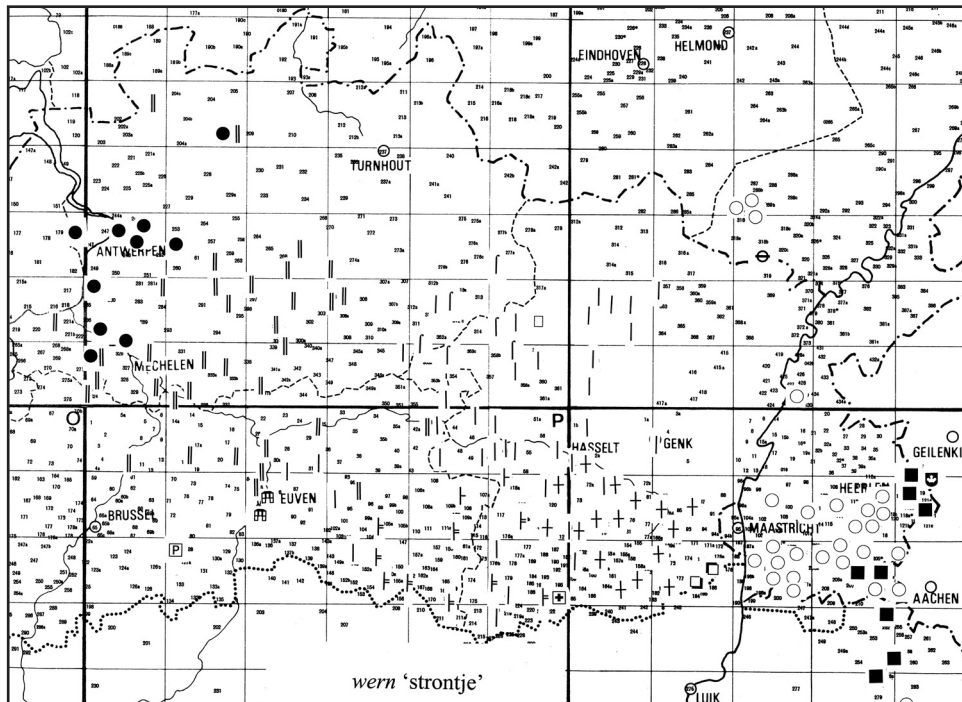
3. Het strontje

Een acuut optredende ontsteking van een talgkliertje van het ooglid heeft in het Nederlands twee namen: *strontje* en *gerstekorrel*. De tweede is een (min of meer geleerde) vertaling van het Latijnse *hordeolum*, de eerste dankt zijn ontstaan aan uitspraken (“volksgeloof” is wat veel gezegd) over de manier waarop men zo’n zweertje oploopt. Jean Haust heeft in 1928 een mooie verzameling van zulke uitspraken in Waalse dialecten gepubliceerd.⁹ Ze komen erop neer dat de lijder aan dat ongemak zijn kleine of grote behoefte heeft gedaan op een plaats waar dat niet past, b.v. op een weg, tegen de muur van de kerk, in de tuin van de pastoor. Haust ziet daarin “le souvenir d’une tradition vénérable. Sous les altérations diverses du dicton gaulois, le folkloriste reconnaîtra sans doute le débris d’une prescription religieuse qui, aux temps anciens, défendait de souiller les chemins, les murs des habitations et des cimetières, l’eau des sources ou même la lumière du soleil” (Haust

⁹ Het hoofdstuk 8. *orgelet* staat in zijn artikel op p. 292-301, de verzameling op p. 299-300. Op p. 295 staat een kaart met de benamingen van het strontje in Wallonië. Een nieuwe kaart is te vinden in deel 15 van de ALW op p. 262.

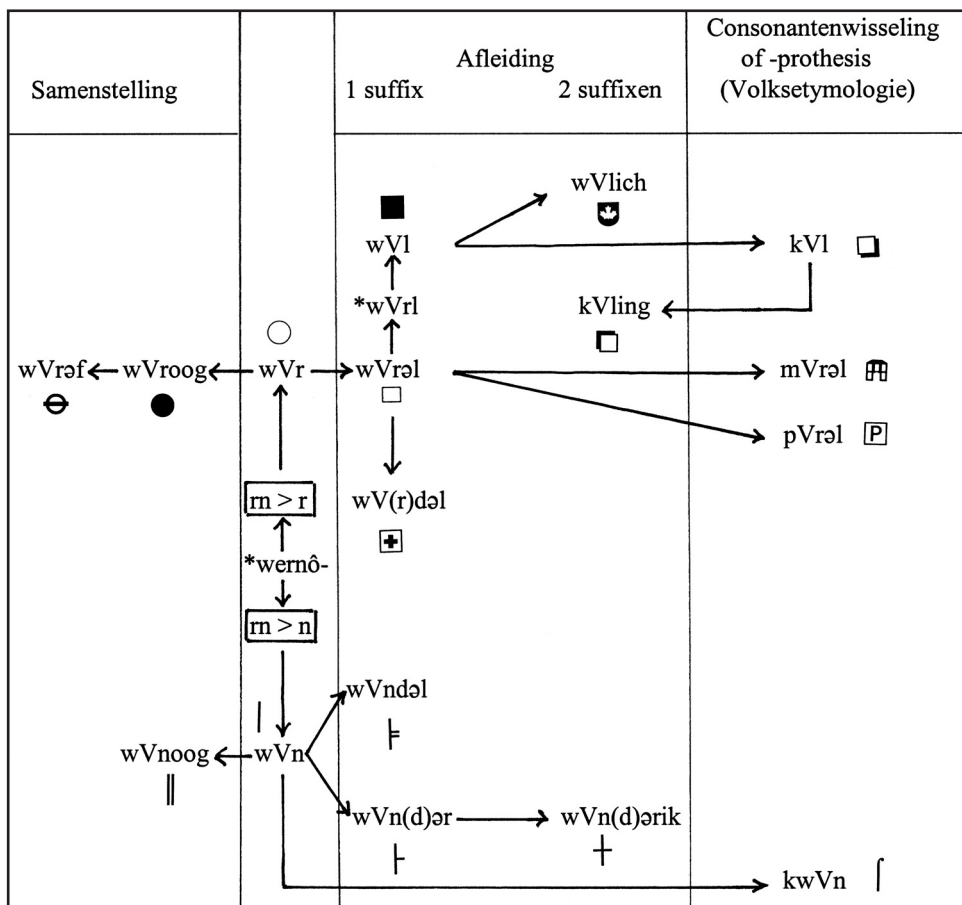
1928: 300). Hij wijst erop dat in sommige Duitse dialecten het zweertje namen krijgt als *wegendrieter* (Elberfeld) en *weschösser* (Luxemburg). Zulke volkse gezegden en zulke benamingen zijn blijkens het materiaal van de z.g. “gemeenschappelijke vragenlijst” (1935) ook ruim verspreid in het Nederlandse taalgebied. Heestermans heeft er zopas (2001) een stukje aan gewijd. Een van die benamingen is dus *strontje*.

Een andere benaming is verspreid in het Belgische Brabants en in het Limburgs, maar ze is wel in de verdrukking gekomen door het succes van woorden als *wegeschijter*, *wegescheet*, *padzeiker*. Ze vertoont de intussen vertrouwde historische combinatie $e + r + n$. In het WNT moet men ze onder drie verschillende lemmata zoeken: *war* (II), *weer* (IV) en *weern*. Door deze opsplitsing, door een gedeeltelijke identificatie met andere woorden en door een overbodige aanname van een ablaut lopen hier wat dingen door elkaar. De juiste informatie staat in het *Deutsches Wörterbuch* van Grimm (deel XIV, I, 2, 442) onder ²*werre*: “gerstenkorn, geschwulst am augenlid. Das wort ist mundartlich im westmd. und obd. Gebiet verbreitet; aus altdt. Zeit finden sich einige glossenbelege... *werre*, *wern* ist zurückzuführen auf die idg. wurzel $\sqrt{er-}$ ‘erhöhte stelle’, von der auch *warze* ...abgeleitet ist. Mit *n*-suffix stehen neben ahd. *uuerna* schwed. (mundartl.) *verna*, dän. *verne*, engl. (mundartl.)

Kaart 3: ZND, lijst B, vraag 15, lijst 16, vraag 27 en lijst 18 (= Gemeenschappelijke vragenlijst), vraag 4 van Grootaers.

warnel...” En dus ook de zuidoostelijke Nederlandse dialectvormen die we nu gaan bekijken (kaart 3)¹⁰.

We kunnen ze volgens het al bekende procédé opsplitsen in vormen met bewaarde *r* en weggevalen *n* (*wVr*: ronde en vierkante symbolen) en vormen met bewaarde *n* en weggevalen *r* (*wVn*: verticale symbolen): zie het schema en kaart 3. De eerste mogelijkheid vinden we rondom de stad Antwerpen, maar ook langs de westelijke kant in het Zuidbrabants tot Leuven toe en verder in het Oostlimburgs, de tweede in het gebied daartussen, dat dus een sterke overeenkomst vertoont met de verspreiding van *kVn* voor *kern* (het is wel in oostelijk Limburg kleiner). Het type *wVr* vinden we als zodanig in Nederlands Limburg en in Eupen; het vertoont in het zuiden van Nederlands

¹⁰ De zuidwestelijke woordgeografie voor dit begrip is onlangs behandeld door Rys-De Tier 2000. Op hun kaart komt het woordtype dat hier besproken wordt niet voor, tenzij het zich zou verbergen in het Westvlaamse *zwijntje* en de daar eveneens optredende samenstellingen met *zwijn* als eerste lid. Dit lijkt echter gezien het vocalisme onwaarschijnlijk.

Limburg kort *a*-, in de buurt van Weert L 289 kort *e*-vocalisme. Eupen heeft [weərə]. Met *-el*-suffix kan dit type een nieuwe combinatie *r* + dentaal opleveren: *wVr(e)l*, waarin de *r* gesyncopeerd kan worden. De vorm *wal*, *wel* treffen we aan in het uiterste zuidoosten.¹¹ Met bewaarde *r* komt het type ook in het Brabantse zuidwesten voor, maar hier vinden we andere anlautende consonanten: *were*l is tot [mɛ:rəl] geworden in Leuven P 88 en Heverlee P 89 (volksetymologische aanleuning bij de vogelnaam) en tot *pi:rəl* in Tervuren P 127. Het type *wVr* heeft niet alleen aanleiding gegeven tot afleiding, maar ook tot samenstelling: in en rondom Antwerpen vinden we *weeroog*.

Deze vorm is de westelijke voortzetting van de variant met uitgevallen *r* en bewaarde *n*, *weenoog*, die een aanzienlijk deel van de provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant inneemt. Verder oostelijk verschijnt het simplex, in de vorm *wèè(ë)n*, *wieën* of (in het Zuidlimburgse gebied met stijgende diftong) *wja(a)n*, maar er verschijnen ook afleidingen. Deze laatste zijn bijzonder interessant, omdat zij in dezelfde streken dezelfde suffixen bevatten als de boven besproken benamingen van de mannelijke eend: *-el*, *-er*, *-erik*. Dat betekent dus, dat bij identiek hoofdtonig vocalisme de namen van de woerd en het strontje hier homoniem zijn. Dat is in het grootste deel van Limburgs Haspengouw en het aangrenzende Brabantse Westgetelands inderdaad het geval, met in het oosten de stijgende diftong en in het westen *ee*-achtig vocalisme met naslag. De grens tussen homonymie en polysemie is niet scherp, zodat beide woorden er met elkaar geïdentificeerd kunnen worden. Een voorbeeld daarvan levert de informant van Wellen Q 78, een van de plaatsen waar voor het strontje zowel het simplex als de *-erik*-afleiding werd opgegeven. Hij neemt betekenisverschil aan tussen een *wjonderik* ‘zweertje op het bovenste ooglid’, met de toevoeging “fr. canard”, en *jeën* ‘zweertje op het onderste ooglid’, met de toevoeging “fr. cane”. Een geleerde identificatie van beide woorden vinden we bij Stevens 1986: 676, die onder *wiënd(ë)rik* ‘strontje’ schrijft: “Et. vermoed. hetzelfde woord als *wiëndër*, *wiënd(ë)rik* (woerd) (z. ald.).”

Nu zijn er wel meer vogelnamen die tevens de betekenis ‘strontje’ kunnen hebben: naast het Leuvense [mɛ:rəl] ‘merel’ is er het veel ruimer verspreide Franse (*compère*-) *loriot* ‘wielewaal’, dat een opvallende parallel heeft in het Catalaanse *mussol*. Zoals gezegd gaat het bij *merel* om een secundair tot stand

¹¹ Een vorm met bewaarde *r*, *wīrəl*, in het hybridische dialect van Leopoldsborg K 317 (deze plaats is een stichting uit de 19de eeuw, gegroeid uit een militair kamp), de vorm *jōdəl*, waarin een *r* voor *d* lijkt te zijn uitgevallen, bevreemdend genoeg in Heers P 197, een vorm met consonantenwisseling *w/k* (door volksetymologische aanleuning bij *kerel*?) in Valmeer Q 178 (*kiaal*) en bovendien met suffix *-ing* in Zichen-Zussen-Bolder Q 179 (*kjaaleng*). De vorm *walg* tenslotte, die voor Rimburg Q 117b werd opgegeven, lijkt de klankvershoven vorm van een suffix *-ik* te bevatten.

gekomen homonymie. Dat heeft men vroeger van *loriot* ook gedacht: in de betekenis ‘strontje’ zou het op lat. *hordeolus* ‘gerstekorrel’ en in de betekenis ‘wielewaal’ op *aureolus* ‘goudkleurig’ teruggaan. De toevoeging van *compère* in de ene betekenis zou dan die in de andere betekenis met zich mee hebben gesleept. Maar volgens de huidige stand van de discussie, samengevat in de ALW 15: 265, gaat *loriot* in beide betekenissen terug op *aureolus*. Daarnaast is er de Catalaanse parallel, die tot het zoeken van een tertium comparationis aanzet. Remacle 1979: 116 zoekt die in navolging van een studie van Sainéan 1935, die in de discussie tot dan toe uit het oog was verloren, in de kleur (“L’image intermédiaire est “jaune”, couleur commune à l’oiseau et à la tumeur”) en in het daarmee verbonden volksgeloof. Zo zou de wielewaal door zijn blik alleen al geelzucht kunnen genezen.¹² En “D’après Aristote ... “les Grecs ont nommé le loriote *icterus*, à cause de sa couleur jaunie, et – si un homme *ictérique*, ayant la jaunisse, le regarde, l’oiseau meurt et l’homme en guérit”.” Nu is kijken en een strontje hebben nog niet hetzelfde, maar ze zitten wel in elkaars buurt, en het element kleur is bij dat alles niet te ontkennen. Om tot onze *weendels* en *weenderiken* terug te keren, een mannelijke eend kan wel mooie kleuren hebben, maar een goudgele woerd heb ik nog nooit gezien. De homoniemenclash die Franse etymologen lange tijd bij een naam van het strontje met de naam van een vogel hebben aangenomen,¹³ vond dus niet plaats in het Franse taalgebied, maar wel bij de naam voor dat ongemak met de naam voor een andere vogel in het Nederlandse taalgebied. Er is wel parallellisme in de uitbreiding van de telkens voorhanden gemeenschappelijke naam, maar dan met verschillende middelen: in *compère-loriot* door een voorvoeging die tot een samenstelling aanleiding gaf, in *weenderik* en *weendel* door een suffigering die afleidingen opleverde. Van het ogenblik af dat er een gemeenschappelijke woordvorm voor twee onderscheiden lexicaal inhoudende voorhanden is, kan de formele ontwikkeling ook parallel verlopen.

Als afronding kan aan dit alles nog worden toegevoegd dat *ween*, *weenoog* en *weeroog* in de Brabantse dialecten in de regel met een halfopen lange *è* gerealiseerd worden. Dat vormt een opvallend contrast met de korte *e* in *wendel* en *wenger* voor ‘woerd’, waarin zoals gezegd verkorting kan worden aangenomen, maar ook met de stijgende diftongen in *keen* ‘kern’. Het laat zien dat in de ontwikkeling van de *e* voor de historische combinatie *rn* nogal wat idiosyncrasie zit. Een streng vasthouden aan een gepostuleerde parallelle

¹² Sainéan 1935: 8 stelt dat “ce genre de superstitions se rencontrent un peu partout.”

¹³ Te beginnen bij Gilliéron 1918, 298-308, in “Appendice XII” van zijn beroemde boek over de namen van de bij.

ontwikkeling van het vocalisme bij afzonderlijke woorden in deze speciale omgeving zou als onvruchtbare “Prinzipienreiterei” bestempeld dienen te worden.

4. Besluit

De *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (FAND) verschaft in principe het becommentarieerde geografisch geordende materiaal voor een systematische vergelijkende klankleer van die dialecten. Dat betekent echter niet dat daarmee ook alle kleine bouwstenen voor die constructie worden geleverd. Het tekort ligt niet zozeer aan een onvoldoende oplettendheid van de samenstellers van de vragenlijst waarop de atlas berust en ook niet aan een te geringe alertheid van de redacteurs bij de keuze van hun kaarten. Het is integendeel inherent aan een zodanige onderneming. Naarmate het aantal woorden dat voor het onderzoek van een bepaalde klankontwikkeling in aanmerking komt, geringer is, wat daarom nog niet betekent dat die ontwikkeling rechtstreeks evenredig daarmee aan belang zou afnemen, groeit de kans dat ze geen geschikt materiaal opleveren om het verschijnsel voor het hele taalgebied te onderzoeken. Die kans wordt nog groter wanneer die beschikbare woorden een lage gebruiksfrequentie vertonen en zeker wanneer hun klankgeografie door het verschijnsel woordgeografie doorkruist wordt. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat in de behandeling van het vocalisme in de FAND geen voorbeelden van de ontwikkeling van een klinker voor $r + n$ of $r + l$ te vinden zijn. Bij het consonantisme zal dat in het onderzoek van de combinatie rn ten hoogste na *o* wel, maar na *e* zeker niet lukken. In zulke gevallen kunnen kleine studies als deze voor de nodige aanvulling zorgen. Ze kunnen bovendien extraatjes van woordgeografische en etymologische aard opleveren.

Overigens is het behandelde onderwerp met de bespreking van de woorden die hier aan bod zijn gekomen, niet uitgeput. De besproken klankontwikkelingen zijn m.i. zeker niet ouder dan de late middeleeuwen, als ze al zo oud zijn. Maar het Duits kent van *ster* en *ver* de vormen *Stern* en *fern*, waarvan de eerste de oude combinatie $e + r + n$ vertoont, die in het Mnl. al meestal tot $-rr-$ (*sterre*) is geassimileerd, maar zich in Groningse en Drentse dialecten (*steern*) tot vandaag heeft kunnen handhaven. In *fern* is de cluster rn het resultaat van de uitval van een tussenvocaal (ohd. *ferrana*). Of hij in het Nederlands ergens bestaan heeft, is mij niet bekend, maar beide gevallen laten zien dat verder onderzoek hier mogelijk en zinvol is.

Bibliografie

ALW 15

Atlas linguistique de la Wallonie 15: Le corps humain et les maladies (2e partie) par Marie-Guy Boutier. Liège 1997.

DWA 7

W. Mitzka - L.E. Schmitt, *Deutscher Wortatlas*. Band 7. Gießen 1958.

FAND I EN II-III

Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten. Deel I en deel II-III door J. Goossens, J. Taeldeman, G. Verleyen. Gent 1998 en 2000.

FOERSTE, W.

1958 *Der wortgeographische Aufbau des Westfälischen*. Sonderdruck aus *Der Raum Westfalen*. Münster.

GILLIÉRON, J.

1918 *Généalogie des mots qui désignent l'abeille d'après l'Atlas Linguistique de la France*. Paris.

GOOSSENS, J.

1987 Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de Nederlandse dialecten. In: *TT* 39, p.141-173.

HAUST, J.

1928 Enquête sur les patois de la Belgique romane. In: *HCTD* 2, p. 265-307.

HEEROMA, K.

1957 *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden*. Afl. 1. Assen.

HEESTERMANS, H.

2001 Vergeten woorden. Padoog. In: *Onze Taal* 70, p. 55.

KLOEKE, G.

1935 Complicaties bij het Nederlandse taalgeographisch onderzoek. In: *TNTL* 54, p. 245-279.

KROES, J. CHR.

1935 Zie Kloeke 1935.

MAAK, H.-G.

2001 Drache und Enterich. Betrachtungen und Überlegungen zur Etymologie und Wortgeschichte der Tierbezeichnung *Drache*. In: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 130, p. 66-75.

PAUWELS, J.L.

1958 *Het dialect van Aarschot en omstreken*. Tongeren.

REMACLE, L.

1979 A propos du fr. *compère-loriot*. In: *Les dialectes de Wallonie* 7, p. 107-127.

RYS, K - DE TIER, V.

2000 Benamingen voor het oogzweertje in de Vlaamse dialecten. In: *WVD-Contact* 14, 1, 21-32.

SAINÉAN, L.

1935 *Autour des sources indigènes. Études d'étymologie française et romane*. Firenze.

SCHÖNFELD-VAN LOEY

- 1970 A. van Loey, *Schönfeld's Historische grammatica van het Nederlands*. Achtste druk. Zutphen.

SCHOLS, W.- LINSEN, G.

- 1991 *Venrays woordenboek* samengesteld door -. Venray.

SCHULTINK, H.

- 1962 *De morfologische valentie van het ongelede adjectief in modern Nederlands*. Den Haag.

SCHUTTER, G. DE - TAEDEMAN, J.

- 1994 Studies in r-klein. II. /r/ in hoofdtonige syllabe voor medeklinker. In: *TT, the-manummer* 7, 73-109.

STEVENS, A.

- 1986 *Tungërsë Diksjeñêr. Woordenboek van het Tongers met een Nederlands register* door Mevr. A. Lefebure-Meyers. Tongeren.

VEEN, T. VAN

- 1964 *Utrecht tussen oost en west. Studies over het dialect van de provincie Utrecht*. Assen.

VOORT, TH. V.D.

- 1973 *Het dialect van de gemeente Meerlo-Wanssum*. Amsterdam.

WEIJNEN, A.

- 1991 *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*. 's-Gravenhage.

WELTER, W.

- 1929 *Studien zur Dialektgeographie des Kreises Eupen*. Bonn.

WELTER, W.

- 1933 *Die niederfränkischen Mundarten im Nordosten der Provinz Lüttich*. Den Haag.

WINKEL, L.A.

- 1850 Over de woorden met den uitgang *schap* II. In: *Archief voor Nederlandsche Taalkunde* 2, p. 289-326.